

Hindistan hicret hareketi

Halil TOKER

“T erk etmek, ayrılmak, ilgisini kesmek” gibi sözlük anlamları bulunan Arapça *hacer* kökünden türeyen *hicret* kelimesi, “kişinin herhangi bir şeyden bedenen, lisânen veya kalben ayrılıp uzaklaşması” ve “bir yerin terk edilerek başka bir yere göç edilmesi” gibi anlamlar taşımaktadır. Özellikle ikinci anlamıyla daha yaygın olarak kullanılan bu kelime, İslâm literatüründe, daha çok Hz. Muhammed ve Mekkeli Müslümanların Medine’ye göçünü ifade edecek şekilde kullanılmıştır.¹ Takip eden dönemlerde de özellikle gayrimüslimlerin baskısına maruz kalan Müslümanlar, *dâru’l-harb* saydıkları vatanlarından, güvenlik içinde yaşayabilecekleri, dinî vecibelerini rahatça yerine getirebilecekleri *dâru’l-İslâm* olarak gördükleri bölgelere göç etmişlerdir.

Bu açıdan bakıldığında hicret düşüncesi, siyasî ve sosyal sebepler yüzünden büyük bir kısmı İran, Irak, Afganistan ve Türkistan gibi öteki İslâm topraklarından göç ederek Hindistan’a gelen Hint Müslümanlarının yabancı oldukları bir kavram değildir. Bu insanlar Hindistan’a geldikten sonra dahi yerleşik bir hayata geçene kadarki dönemde ülkenin çeşitli bölgeleri arasında bu hareketliliklerini sürdürmüş, ardından Hindistan’da devam eden iç karışıklıklar nedeniyle zaman zaman tekrarlanan bir “hicret yaşamı”nı devam ettirmek zorunda kalmışlardı. Tabî ki, bu yaşam her ne kadar tüm yönleriyle dinî anlamda bir hicret değilse de² Hint Müslümanlarını zihinsel açıdan göç ve hicrete hazır hâle getirmiştir.

Hindistan’da İslâm fihhinde tanımı yapılan hicret kavramına uygun ilk hareket olarak, belki de, Kuzey Hindistan’da İngilizlere karşı girişilen 1857 Sipahi Ayaklanması’nın³ başarısızlığa uğraması ile Del-

1 Ahmet Önkal, “Hicret”, *DİA*, c. XVII (İstanbul 1998), s. 458.

2 Hicretin fikhî şartlarıyla ilgili olarak bkz. Ahmet Özel, “Hicret-Fıkıh”, *DİA*, c. XVII (İstanbul 1998), s. 462-466.

3 10 Mayıs 1857’de Mirath’taki askerlerin ayaklanması ve 11 Mayıs’ta Delhi’ye gelmeleri ile başlayan ayaklanma 14 Eylül’de İngilizlerin Delhi’yi ele geçirerek Babürlü saltanatını ilgâ etmeleriyle sona ermiştir. Pakistan ve

hi'deki Hint-Türk İmparatorluğu'nun son temsilcisi II. Bahâdur Şah'ın (1775-1862) Birmanya'nın başkenti Rangun'a sürgüne gönderilerek devletine son verilmesi⁴ üzerine, Müslümanları hedef alan geniş çaplı katliamların ardından, Hacı İmdâdullah Muhâcir-i Mekki'nin hicret fetvasını vermesi sayılabilir. Fakat bu fetva genel bir hicreti değil Hindistan'da kalmaları imkânsız hâle gelen kişileri kapsamaktadır.⁵ Çalışmamızda ele alınacak Hindistan'daki Hicret Hareketi ise, Hint Müslümanlarının bireysel ve toplumsal yaşamlarının tehlikeye düşmesi ya da dinî varlıklarına yapılan saldırılar nedeniyle değil, büyük ölçüde, din kardeşleri olan Türkleri içine düştükleri durumdan kurtaramamanın verdiği üzüntü ve İngilizlerin bu hususta verdikleri sözleri yerine getirmemelerinin yol açtığı aldatılmışlık hissi ile başlamıştır.

Bilindiği üzere Hindistan Müslümanları -o dönemlerde buna Pakistan ve Bangladeş topraklarında yaşayan Müslümanlar da dâhildir- Osmanlı hilâfeti ile Türk din kardeşlerine kalpten bir bağlılık ve sempati beslemektedirler. Hindistan'ın İngilizlerin eline geçmesiyle iktidar ve devlet hizmetlerindeki görevlerinden dışlanarak sosyal ve siyasî açıdan geri bırakılan Hindistan Müslümanları, varlıklarını devam ettirme mücadelelerinde bir destek aramışlar ve gözlerini bu desteği bulabileceklerini düşündükleri Osmanlı hilâfetine çevirmişler,⁶ ancak destek umdukları bu merci zamanla güç duruma düşmüştür. 1853'te Kırım Savaşı patlak verdiğinde Hint Müslümanları Osmanlılar için endişe duymuş, bazı bölgelerde yardım için para toplanmıştı.⁷ 1875'e geldiğinde Hersek'te ayaklanma başlamış, 1876'da Bulgarlar, aynı yılın Haziran ayında ise Sırp ve Karadağlılar ayaklanmıştır. 24 Nisan 1877'de Rusya, Balkanlar'daki durumun kendi güvenliğini tehdit ettiği gerekçesiyle Osmanlılar'a karşı savaş açmış, bir yıl kadar süren savaşta Os-

---

Hindistan'da bazı tarihçiler tarafından "Birinci Özgürlük Savaşı" olarak adlandırılan 1857 Sipahi Ayaklanması hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Şefî, *1857*, Lahor 1957.

4 II. Bahâdur Şah hakkında geniş bilgi için bkz. Halil Toker, "Hint-Türk İmparatorluğu'nun Son Temsilcisi Bahâdur Şah Zafer", *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, IV/12 (Ankara Kış 2004), s. 59-76.

5 Gulâm Hussain Zulfikâr, *Tehrik-i Hicret-1920 Pas-manzar û Piş-manzar*, Bezmi-İkbâl, Lahor 1997, s. 26.

6 Mushirul Hasan, "The Khilafat Movement: A Reappraisal", *Communal and Pan-Islamic Trends in Colonial India*, ed. Mushirul Hasan, Manohar Publications, New Delhi 1985, s. 2-4.

7 Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1992, s. 23-24.

manlı ordusu bozguna uğrayarak 3 Mart 1878'de Yeşilköy Anlaşması, ardından da Avrupalı devletlerin müdahalesiyle Temmuz 1878'de Berlin Anlaşması imzalanmıştır. Türklerin aldıkları bu üst üste yenilgiler Hint Müslümanları arasında büyük infial yaratmıştır.⁸ Hindistan'ın her yerinde Osmanlıları desteklemek için toplantılar yapılmış ve Türk kardeşlerine ulaştırılmak üzere nakdî ve aynî yardımlar toplanmıştır. Dönemin etkili Urduca gazetelerinden *Urdu Abbâr*'da yayınlanan 17 Ağustos 1876 tarihli bir makalede, Türkiye'yi içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak için Müslümanların yapabilecekleri her şeyi yapmalarının farz mesâbesinde bulunduğu belirtilerek, onların, Hindistan'da veya başka bir yerde taşıdıkları şeref ve haysiyetin büyük Türk İmparatorluğu'nun varlığıyla bağlantısına vurgu yapılmış ve eğer bu imparatorluk yok olursa Müslümanların önemlerini yitirecekleri ve kimsenin onları dikkate almayacağı ifade edilmiştir.⁹ Sözkonusu makale, artık Hint Müslümanlarının kendi kimliklerinin devamını, Osmanlı Devleti'nin varlığıyla özdeşleştirmeye başladıklarının göstergesi olarak değerlendirilebilir.

1879 Yunan Savaşı ile 1881'de Fransızların Tunus'u, 1882'de İngilizlerin Mısır'ı ilhâkı, 1894-1895 Ermeni olaylarında Avrupa'nın Osmanlılar'a tepkisi ve baskısı, Hint Müslümanlarının Osmanlılara karşı bağlılık duygularını harekete geçirmiştir. 1911'de İtalyanların Trablusgarb'a saldırısı ile 8 Ekim 1912'de başlayan Balkan Savaşları, Hindistan'da büyük infiale sebep olmuş ve bu infîl Hint Müslümanlarının kültür dili sayılan Urduca'nın edebiyatında da geniş biçimde işlenmiştir.¹⁰ 1914'te patlak veren Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlılar'ın katılışı, Hint Müslümanlarını büyük bir ikilem içine düşürmüştü. Mânen bağlı buldukları Osmanlı hilâfeti ve Türk din kardeşlerine karşı, yöneticileri olmaları hasebiyle itaat etmek zorunda buldukları İngiliz hükümetinin girişeceği bir savaş onları son derece tedirgin etmekteydi. Osmanlılar'ın savaşa girişlerini takiben cihad ilan etmeleri, durumu İngiliz hükümeti için daha da zor bir merhaleye sokmuştu.

8 Özcan, *Pan-İslamizm*, s. 60-65.

9 Özcan, *Pan-İslamizm*, s. 96.

10 Türklere olan ilgi ve sempatinin Urdu edebiyatına yansımaları hakkında bkz. Azmi Özcan, "The Turks in Urdu Literature in the Age of Pan-Islamism", *Quarterly Journal of the Pakistan Historical Society*, XL/3 (Karaçi, July 1992), s. 245-250; Ahmet Bahtiyar Eşref, "İkbal ve Türkler", *Türkçe İkbaliyat*, İktbal Akademisi-Pakistan, Lahor 1993, s. 47-54; Nisar Ahmed Asrar, "Muhammed İktbal'in Eserlerinde Türkiye ve Türkler", *Muhammed İktbal Kitabı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, s. 76-80.

Cihad ilanının Müslümanlar üzerindeki etkisini izâle etmek için İngiliz hükümetinin yayınladığı bildiride, “Hindistanlı Müslümanların, bizim ve müttefiklerimizin, kendilerinin dinî duygu ve düşüncelerine zarar dokunacak bir girişimde bulunmayacaklarından emin olmaları gerekir. İslâm’ın mukaddes makamlarına saygısızlık edilmeyecek, bunlara saygı ve hürmet gösterilmesi için tüm önlemler alınacaktır. İslâm’ın kutsal başkentine karşı hiçbir saldırıda bulunulmayacaktır. Biz, sadece Almanya’nın tesiri altındaki Türk bakanlarıyla savaşıyoruz, Müslümanların halifesiyle değil. Britanya Hükümeti sırf kendi adına değil, tüm müttefikleri adına da bu sözlerin sorumluluğunu üstlenmektedir” biçiminde güvence verilmesine ve aynı zamanda 13 Ocak 1915’te Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge’in (1858-1944) bu yolda bir açıklama yapmasına¹¹ rağmen Hint Müslümanları arasında cihada katılmak için yola çıkanlar olmuş, maddî ve manevî destek sağlama girişimleri gerçekleştirilmiştir.¹²

Kasım 1918’de savaşın sona ermesiyle İngiliz hükümeti, savaş boyunca Hint Müslümanlarını kendi saflarına çekmek için hilâfet ve kutsal makamlara dokunulmayacağı yolunda verdikleri sözlerin tümünü bir kenara bırakarak 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi’ne dayanarak Türk vatanını parçalamaya girişmiştir. Mayıs 1919’da Yunanlıların İzmir’e çıkararak Anadolu içlerine ilerlemeleri ve Müslümanlara yaptıkları katliamların haberleri Hindistan’a ulaştıkça Hint Müslümanları arasında üzüntü ve huzursuzluk dalgası yayılmıştır. İstanbul’un İtilaf devletlerinin denetimine geçmesi ise durumun vahâmetini daha da artırmıştır. Hint Müslümanları bu işgallere tepkilerini göstermekte gecikmemiş ve 1919 yılının Ocak, Mayıs ve Haziran aylarında İngiltere’de yaşayan Hintli Müslümanlar hükümete Türklere âdil davranılması isteğiyle dilekçeler vermişlerdir.

Encümen-i İslâm, 26 Ocak’ta Lakhnov’da yapılan toplantısında Osmanlılara ve Müslümanların halifesi VI. Mehmet Vahdettin’e (slt. 1918-1922) destek mesajları yayınladı. 3 Mart’ta Hindistan müstemeleke nâzırına bir muhtıra gönderildi. 11 Eylül’de Bengal’de protestolar başladı; Haydarâbâd, Kalküta ve Dakka gibi birçok şehirde gösteriler yapıldı. Mevlânâ Abdulbarî (1879-1926) başkanlığında 22 Eylül’de Lakhnov’da yapılan toplantıda Tüm Hindistan Müslümanları Konferansı, Türklere destekleyen bir öneri paketini kabul etti. 3 Ka-

11 Gulâm Hussain Zulfikâr, *Mohan Dâs Karam Çand Gândhî Lisânu’l-‘asr ki Nazar meyn*, Seng-i Mil Publications, Lahor 1994, s. 47.

12 Mim Kemal Öke, *Hilafet Hareketleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara 1991, s. 22-34.

sım'da ise Tüm Hindistan Müslümanları Birliği, Hindistan müstemleke nâzırına bir telgraf göndererek savaş sırasında hükümetin Hint Müslümanlarına verdikleri sözleri tutmalarını talep etti. Halkın tepkilerini daha düzenli hâle getirebilmek maksadıyla Hintli Müslüman liderler Bombay'da 20 Mart 1919'da bir toplantı yaptı ve "Hilâfet Komitesi"nin teşkiline karar verdi.¹³ Aralık ayında Amritsar'da Kongre Partisi, Tüm Hindistan Müslümanları Birliği, Hilâfet Komitesi ve Cemiyet-i Ulemâ-yı Hind ile cezaevinden daha yeni salıverilmiş olan ünlü liderler Muhammed Ali (1883-1933) ve Şevket Ali'nin (1873-1938) de katıldığı ortak bir toplantı tertip edildi.¹⁴ Bu toplantıda Türkiye ile yapılacak anlaşmanın şartlarının Türkiye lehine değiştirilebilmesi ya da en azından şartların yumuşatılması için İngiltere, Amerika ve Türkiye'ye birer heyet gönderilmesi karara bağlandı, ancak Genel Vali Lord Chelmsford'ün (1868-1933) Hindistan'a gelişinin beklenmesine karar verildi. Ocak 1920'de Genel Valiyle yapılan görüşmeden sonra Raca Sir Muhammed Ali (1877-1931) başkanlığındaki on yedi kişilik bir heyet 1 Şubat'ta Bombay'dan yola çıkarak 26 Şubat'ta İngiltere'ye ulaştı. Büyük umutlarla İngiltere'ye gönderilen heyet İngiltere'de Başbakan Lloyd George ve diğer yetkililerle yaptıkları görüşmelerden bir sonuç alamayarak 4 Ekim 1920'de Bombay'a geri döndü.¹⁵ Zaten daha heyet Londra'dayken 10 Ağustos 1920'de Sevr Anlaşması imzalanarak Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılması aşamasına geçilmiştir. Sevr Anlaşması'nın imzalanması, Hint Müslümanları için tam bir hayal kırıklığı olacaktı. Yıllardır Osmanlı hilâfeti ni ve Türk din kardeşlerini kurtarmak için giriştikleri tüm çabalar ve uğraşlar boşuna gitmişti. Diğer taraftan Amritsar'daki Calyânvalâ Bâğ denilen yerde toplanan silahsız halkın üzerine ateş açılması sonucunda meydana gelen katliamın ardından gelen sıkıyönetim sırasındaki baskı ve zulüm de bölge halkının yaşamını iyiden iyiye çekilmez hâle getirmişti.¹⁶

Hint Müslümanlarının kendilerini tamamen çaresiz hissettiği ve artık Hindistan'ın Müslümanlar için *dâru'l-harb* hâline geldiğinin düşü-

13 Öke, *Hilâfet Hareketleri*, s. 38-41.

14 Zulfikâr, *Tehrik-i Hicret*, s. 17.

15 M. Naeem Qureshi, *Mohamed Ali's Khilafat Delegation to Europe (February-October 1920)*, Pakistan Historical Society, Karachi 1980, s. 1-74.

16 Calyânvalâ Bağ ve sonrasındaki olaylar hakkında geniş bilgi için bkz. Gulâm Hussain Zulfikâr, *Calyânvalâ Bâğ ka Katli'âm aur Mezâlim-i Pencâb*, Seng-i Mîl Publications, Lahor 1996.

nülmeye başladığı günlerde,¹⁷ hicretten sonra Aziz-i Hindî adını alacak olan Amritsarlı Gulâm Muhammed Aziz adındaki bir şahıs Hindistan genel valisine, “İslâm dini bizim bu ülkede kalmamıza izin vermediğinden dolayı biz muhâcirler tamamen barışçı bir şekilde bu ülkeden ayrılmayı amaçlıyoruz. Sizin, yolumuza engel çıkarmayacağınızdan emin olabilir miyiz?”¹⁸ şeklinde bir telgraf göndererek kendisi ve muhtemelen kendisiyle aynı düşüncedeki birtakım insanların hicret etme niyetinde olduklarını ortaya koymuştur. Hemen ardından da Firengî Mahal ekolüne mensup meşhur din âlimlerinden Mevlânâ Abdalbârî’ye bir telgraf göndererek kendisinden bu hususta bir fetva talep etmiştir. Abdalbârî ise “Ben hicret ile ilgili olarak ilan ediyorum ki; kendi vicdan, kalp ve imanını rahat hissetmeyen tüm Müslümanlar, İslâm’ın hükümleri uyarınca amel ederek bu ülkeden hicret edip İslâm’a hizmet edebilecekleri ve İslâmî kanunları en uygun şekilde yerine getirebilecekleri bir yere gitsinler!”¹⁹ şeklinde bir cevap göndermiştir. Yine Mevlânâ Abdalbârî, 6 Mayıs 1920’de Gorkhpur’da yayımlanan *Meşrik* adlı bir gazetede çıkan yazısında, hicret ile ilgili aynı minvâl üzere olan fikirlerini açıklamıştır.²⁰ Her ne kadar yazılarında toplu hicretten çok ferdi hicre-

17 Konu ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Azmi Özcan, “İngiliz Yönetimi Altındaki Hindistan’da Dârü’l-İslâm-Dârü’l-Harb Tartışmaları”, *Yeni Toplum*, İstanbul 1992, s. 140-146.

18 Zulfikâr, *Tebrik-i Hicret*, s. 25.

19 Gulâm Hussain Zulfikâr, *Tebrik-i Hicret*, s. 25.

20 Mevlânâ Abdalbârî’nin anılan gazetede yayımlanan yazısının tam metninin çevirisi şöyledir:

“Firengî Mahal, 2 Şaban 1338/6 Mayıs 1920 (...)

Bazı beyefendiler, telgrafla hicretle ilgili meseleler hakkında sorular sordular. Bunların cevabı verildi, ancak tafsilatlı değil. Bu sebepten konuyu ayrıntılı biçimde arz ediyorum. Umarım yayınlarsınız. Şer’an hicret iki yoldan yapılır. Biri sıfatlardan, öteki vatandan hicret. Sıfatlardan hicretten kasıt; şeriatın yasakladıklarının terki, emirlerine uyulmasıdır. Bu hicret ebediyete kadar meşrûdur. İkinci hicret ise vatandan hicrettir ki, bunun çeşitleri vardır:

a. Mekke’den Habeşistan’a hicret iki defa gerçekleştirilmiştir. *Dârü’l-İslâmın* bulunmadığı o günlerde, şirk memleketinden ehl-i kitabın memleketine hicret edilmiştir, ya da zulüm memleketinden adalet memleketine. Eğer Necâşî’nin iman ettiği kabul edilir ve hicretle ilgili verilen hükümün o yerin hükümdarının durumu gözönüne alınarak verilmiş olduğu farz edilirse, bu, *dârü’l-İslâma* yapılmış bir hicret sayılır.

b. Hz. Peygamber zamanında *dârü’l-harb* olan Mekke’den *dârü’l-İslâm* sayılan Medine’ye yapılan hicret: Bu hicret farzı ve Mekke’nin fethinden sonra bu hüküm geçersiz kılındı. Yani iman eden hicret etmeliydi, ancak böyle yaparak tam manasıyla Müslüman sayılabilirdi, bunu yapmazsa miras haklarından dahi mahrum kalırdı. İmâm Râzî’nin görü-

ti ön plana çıkartarak Hindistan'ı *dâru'l-harb* olarak kabul etmediğini bildirdiyse de, onun bu görüşleri baskı altındaki Müslümanların zihinlerinde Hindistan'dan hicret edilmesi gerektiği düşüncesini güçlendirmiştir. Mevlânâ Abdalbârî'nin fetvasını ise özellikle günümüz Pakistan'ını teşkil eden Sindh, Pencap ve Kuzey Batı Sınır Eyaleti'ni toplu hicrete sevk eden Ebu'l-Kelâm Âzâd'ın²¹ fetvası izlemiştir.

şüne göre bu hicret, Müslümanlar aynı duruma düştükleri ve bir tek müminden başkasının kalmadığı durumda tekrar farz olacaktır.

- c. Bedevilerin Medine'ye hicreti: Bu onların eşit haklara sahip olabilmeleri için gerekliydi. Bu da yürürlükten kalkmıştır. Üstelik bir şahsın, namaz gibi İslâm'ın temel hükümlerini yerine getirebildiği doğduğu yerden hicret etmesi gerekli değildir.
- d. Fitne ve zulmün hüküm sürdüğü memlekette adalet ve takvânın hâkim olduğu memlekete hicret: Günahların çok işlendiği, kişinin kendinin ya da bir başkasının bu günahlara iştirak ettiği yerden ayrılması müstehaptır.
- e. *Dâru'l-harb*den *dâru'l-İslâma* olan hicret müstehaptır, hatta bazı durumlarda vâciptir. Belki de *dâru'l-harb*de gereksiz yere yerleşmek haramdır. Bizler Hindistan'ı *dâru'l-İslâm* kabul ediyor ve dinî değerler ile Allah'ın kelâmını yaymak niyetiyle burada kalıyoruz. Bu nedenle hicret-i farz kabul etmiyoruz. Ancak, hicret etmekten başka çaresi kalmayanlar, bir belaya dâcâr olanlar, günahları engelleyemeyenler veya vatanından ayrı kaldığı zaman yaptığı din hizmetini vatanında yapamayacak olanlar için hicret meşrûdur. Mevcut durumda Hindistan'dan yetenekli ve istidatlı kişiler Kâbil'e hicret eder ya da çalışkan ve gayretli kimse-ler vatanlarını terk ederek oraya giderlerse, ümit olunur ki, İslâm'a daha fazla yararları dokunacak, hem de kendi aziz vatanlarına daha fazla faydaları olacaktır. Hadislerden, [Hz. Peygamber'in] son dönemlerinde Şam tarafına hicret etmenin fazileti anlaşılmaktadır.”

21 Ebu'l-Kelâm Âzâd 1888'de Mekke'de doğdu. Asıl adı Muhyiddin Ahmed'dir. Babası Mevlânâ Hayreddin 1857 Sipahi Ayaklanması'ndan sonra Mekke'ye yerleşmişti. Eğitimine Mekke'de başladı. 1899'da Hindistan'a geri dönerek eğitimine devam etti. Arapça, Farsça ve Türkçe'nin yanı sıra İngilizce öğrendi. 1905'te Lord Curson'un Bengal'i yönetsel gereksinimler dolayısıyla ikiye ayırması ve Hinduların tepkisi ile kararın iptali sırasında çıkan huzursuzluklardan sonra siyasete atıldı. *Lisânu's-sıdk* ile dönemin siyasî hayatında önemli rol oynayan *el-Hilâl* ve *el-Belâğ* adlı gazeteleri çıkaran Âzâd, İngiliz karşıtı siyasî faaliyetleri nedeniyle tutuklandı. 1 Ocak 1920'de serbest kaldı ve Hilafet Hareketi'ne katıldı. Mahatma Gandhi ile birlikte pasif direniş hareketi içinde de yer aldı. 1923'te Hindistan Kongre Partisi'nin başkanlığına seçildi ve 1946'ya kadar bu görevini sürdürdü. Pakistan'ın kurulmasına şiddetle karşı çıkan Âzâd, Hindistan bağımsızlığını kazandıktan sonra kurulan ilk hükümette eğitim bakanı oldu. Hindistan özgürlük mücadelesinin önemli simalarından olan Âzâd 1958'de öldü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Azmi Özcan, “Ebu'l-Kelâm Âzâd”, *DİA*, c. X (İstanbul 1998), s. 335-336.

Ebu'l-Kelâm Âzâd, o dönemde Hindistan'da sevilip sayılan bir din âlimi, siyasetçi ve edebiyatçı idi. Özellikle çıkarttığı *el-Hilâl* adlı Urduca gazetesinde yayınladığı özgürlük ve Türk yanlısı ateşli yazıları onu kendisine hayranlık duyulan bir önder konumuna yükseltmişti.²² İngiliz karşıtı yazılarıyla hükümetin şimşeklerini üzerine çeken Âzâd, zaman zaman tutuklanarak çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Ocak 1920'de Rânçî'de bulunduğu göz hapsinden salıverilen Âzâd, Kalküta'ya geleerek Hilâfet Komitesi'nin ilk toplantısına başkanlık etti. Aynı günlerde hırslı siyasî kişiliği öne çıkmaya başlayan Mevlânâ Âzâd, "imam ve imama biat" düşüncesini ortaya attı. Ona göre, Hindistan Müslümanlarını din yolunda organize etmek gerekiyordu. Müslümanların bir tek imamı olmalı ve imama itaat dinî açıdan farz kabul edilmeliydi. Bu davet Müslümanlar arasında, Kur'an ve hadis aracılığıyla onlara imamsız yaşamının gayr-ı İslâmî olacağı ve câhiliyet üzere ölecekleri anlatıldığında yayılabilirdi. Yeterli sayıda Müslüman, imamı kabul edince, imam Hindularla anlaşma yaparak İngilizlere karşı cihad ilan edecek ve Hindu-Müslüman ortak gücüyle İngilizleri yeneceklerdi.²³ Tabii ki bu imam Mevlânâ Âzâd'a göre sadece kendisi olabilirdi. Derhal adamları vasıtasıyla imam olarak kendine biat hareketini başlattı ve kısa bir süre sonra da yukarıda bahsi geçen "hicret fetvası"nı yayınladı.

Bu fetvanın yayımlanış tarihi kesin bir şekilde bilinmemekle birlikte, *Tebrîk-i Hicret* adlı kitapçığın yazarı Gulâm Hussain Zulfikâr, bu fetvanın Hilâfet Komitesi'nin 11 Nisan 1920'de Bombay'da düzenlediği toplantı ile Terk-i Muvâlât Komitesi'nin programına son şeklinin verildiği 7 Temmuz 1920 tarihleri arasında yayımlandığını belirtmektedir.²⁴ Zaten Âzâd'ın fetvasındaki "Eğer Konstantiniyye/İstanbul ve Bağdat'ı kurtaramadıysak en azından imanımızı kurtaralım!" sözleri belli bir umutsuzluğu ve yılgınlığı ortaya koymaktadır ki, bu da fetvanın Sevr Anlaşması'nın imzalanmasının yaklaştığı günlerden, yani Londra'ya gönderilen heyetin sonuç alamayacağından anlaşılmasından sonraki bir tarihte verilmiş bulunduğunu akla getirmektedir. Bu fetvanın Hicret Hareketi'nde oynadığı önemli rol ve hareketin işleyişine ışık tutması açısından fetva metninin tercümesini nakletmek uygun olacaktır:

"Tüm şer'î deliller, mevcut durum, ümmetin önemli çıkarları ile gereksinim ve beklentiler gözönüne alındığında bütün basiretimi kullanarak emin oldum ki; Hint Müslümanlarının önünde hicret dışında hiçbir

22 Ebu'l-Kelâm Âzâd'ın şahsiyeti ve *el-Hilâl*'deki üslubu hakkında geniş bilgi için bkz. Mâlik Râm, *Kuçh Ebu'l-keîâm Âzâd ké bârê meyn*, Mektebe-i Câmi'a Limited, Yeni Delhi 1989, s. 74-87.

23 Zulfikâr, *Tebrîk-i Hicret*, s. 29-30.

24 Zulfikâr, *Tebrîk-i Hicret*, s. 33.

şer'î çözüm kalmamıştır. Hâlihazırda Hindistan'da en büyük İslâmî ameli gerçekleştirmek isteyen tüm Müslümanların Hindistan'dan hicret etmeleri, derhal hicret edemeyenlerin sanki kendileri hicret ediyor-muş gibi yardıma muhtaç muhâcirlere hizmet ve yardım etmeleri zarurîdir. Yani şu anda şer'an karşı karşıya bulunduğumuz görev hicret-tir, başka bir şey değil. Savaştan önce Hindistan'dan hicret övülesi bir hareketti. Artık bu sınav, şer'î şartlar muvâcehesinde vâcip hâle gelmiştir. Elbette amaca ulaşma mücadelesi, hak sözünün ilanı ve dile getirilmesi için Hindistan'da kalması hicret etmesinden daha gerekli olacağı düşünülenler, şer'an geçerli sıkıntıları dolayısıyla hicret edemeyenler ya da topluluğun yoğunluğu nedeniyle nakil ve hareketi doğal olarak geciken kişiler şüphesiz gitmeyebilirler. Bu gibi şahısların tüm güçlerini şer'îata tâbi kılmak için vakfetmeleri gerekir. Şer'î açıdan düzenli bir cemaat hâlinde yaşamlarını sürdürmeleri, azim ve niyetleri ölçüsünde hicret coşkusu ile bu hazırlığa duyarsız kalmamaları gerekir. Hindistan'da böyle bir cemaatin teşkili mevcut durum çerçevesinde asıl vazife-dir.

“Şu hususun açıkça bilinmesi gerekir ki, Hindistan'da şu anda içerisinde bulunulan durum, şer'an her ferdin tek başına karar verip yola çıkmasına uygun değildir. Hicretin tüm işlemlerinin belli bir düzen içinde ve cemaat hâlinde gerçekleştirilmesi gereklidir. Her şahsın kendisinin bu tür işlerde tek başına karar vermesi mümkün olmadığından, kimin derhal hicret edeceğine ve kimin yeteneklerinin ülke içerisindeki hizmetlerin gerçekleştirilmesinde gerekli ve faydalı olduğuna cemaatin önderi karar verecektir. Ayrıca [hicretin] meyvelerinin ve bereketlerinin gereğince elde edilmesi için nereye ve hangi şartlar altında hicret edileceğini belirlemek de cemaat önderinin işidir.

“Faaliyete katılma isteğinde bulunan birine hicret emri verildiğinde hicret etmek onun için vâcip olur. Hz. Peygamber'in hicret hususunda bize bıraktığı seçkin örnek, hicrete biat etmenin hicret etmekten önce geldiğini göstermektedir. Biat etmeden hicret etmemek gerekir. O hâlde, hicret edecek kişilerin evvela hicrete biat etmeleri lazımdır. Muhtelif nedenlerden dolayı (bunların açıklaması *Hicret Risâlesi*'nde bulunmaktadır) ne aynı anda Hindistan'dan hicret etmek mümkündür ne de şer'an böyle bir şey arzulanmaktadır. Hem Hindistan'dan hicret hareketi devam edecek hem de Hindistan'da Müslümanlar kalmayı sürdü-receklerdir. O hâlde, Hindistan'da kalacakların burada kaldıkları müddet zarfında İslâm'a karşı mücadele edenlere sevgi ve ülfet beslemeleri ya da yardım ve hizmet ilişkisi kurmaları şer'an câiz değildir. Böyle bir ilişki içine giren şahıs Kur'an'a göre İslâm düşmanlarından sayılacaktır. ‘(...) İçinizde onları dost tutanlar onlardandır’ (el-Mâide 5/51).

“Ben ‘muhabbet ve hizmet ilişkisini’ Kur'an'da yer alan mefhumuyla *muvâlât* şeklinde tercüme ettim. *Muvâlât*, Hilâfet Komitesi'nin ‘non-

cooperation'²⁵ adıyla yasakladığı hususları ihtiva etmektedir. Sadece bugün değil, belki de Türkiye'ye karşı savaş ilanından itibaren tüm bunlar Müslümanlar için şer'an yasak hâle gelmiştir. Delhi'deki geçen Şubat toplantısından Hilâfet Komitesi'nin 11 Nisan Bombay toplantısına kadar 'non-cooperation' hareketini kabul ettirip onaylatmak için o kadar çalıştım ki, böylece ben bu hareketin onaylanmasını sağlamış oldum. Bunun sebebi, İslâmî hususlardaki taleplerin reddedilmesi üzerine, savunma amacıyla bu önerinin yürürlüğe girmiş olması değildir. Çünkü şeriat açısından bu ne savunma ve cihad ne de müstakil bir faaliyettir. En fazla savaş hazırlığı kabilindedir. Müslümanlar daha başlangıçtan itibaren 'işbirliğini terk' hareketine katılmalıydı. Bunu yapmazlarsa, sonuç, şiddetli musibet ve kesin bir nifaktır. Artık ne zaman ve ne ölçüde gerçekleştirirlerse bu, arzulanan ve amaçlananla aynı olacaktır. Nitekim Delhi'nin ilk *terk-i muvâlât* (işbirliğini terk) alt-komitesinden sonra Mirath Hilâfet Konferansı'nda bundan maksadımızın ne olduğunu ve Müslümanların niçin ve ne şekilde uygulamaları gerektiğini açıklamıştım.

"Bu benim fikrim, benim görüşüm, benim kesin inanç ve imanımıdır; fikir kıyaslaması ve politik strateji değil. Tüm Avrupa İslâm'ın yönetiminden çıkmıştır. Bağdat ve Şam elden gitmiştir, fakat imanımız yerinde durmaktadır. Artık biz Kostantiniyye/İstanbul'u değil kendi imanımızı kurtarmalıyız, artık kalıcılıktan maksat ülkenin değil, imanın kalıcılığıdır.

"Eğer Konstantiniyye ve Bağdat'ı kurtaramadıysak en azından imanımızı kurtaralım. Ben kesin kararımı verdim ve tam bir güven ve kalp ferahlığıyla bu usulü takip edeceğim. Bana itimadı olan Hak talipleri, Allah yolunda bana destek versin. 'Dinleyip de sözün en güzeline uyan kullarımı müjdele. İşte Allah'ın doğru yola ilettiği kimseler onlardır. Gerçek akıl sahipleri de onlardır' (ez-Zümer 39/17-18). Bilfiil izlenecek yol; Yüce Allah'ın faaliyete girişmeye hidâyet ettiği Müslümanların bundan beni haberdar etmeleri veya adları aşağıda geçen şahıslara başvuru ayrıntılı bilgileri elde etmeleridir:

1. Mevlevî Abdulkâdir- Avukat-Kasûr (Lahor ili)
2. Mevlevî Muhyiddin Ahmed (M.A.)-Kasûr (Lahor ili)
3. Mevlânâ Davud Gaznevî (Amritsar)
4. Mevlevî Abdurrezâk Melîhabadî-*el-Beyân*'ın editörü (Lakhnov)

25 *Muvâlât*: İlişki, dostluk ve işbirliği gibi çeşitli anlamlara gelen bir kelimedir. Bu kelimenin *terk-i muvâlât* (işbirliğini terk, ilişkiyi kesme) şeklindeki türevi, Mahatma Gandhi'nin önderliğinde yürütülen ve kısaca Hindistan İngiliz yönetimiyle tüm ilişkileri kesmek şeklinde özetlenebilecek hareketin "non-cooperation" olan İngilizce karşılığının ilk kez Ebu'l-Kelâm Âzâd tarafından kullanılmaya başlanan Urduca şeklidir.

(*Hicret Risâlesi*'nin yazımı sürmektedir. En kısa zamanda yayınlanacaktır. Şer'î deliller hususunda tereddüt edenler yayınlanmasını beklesinler.)

Fakir Ahmed²⁶

Yukarıdaki fetva metninden de anlaşılacağı üzere Mevlânâ Âzâd, Türklere ve Osmanlı hilâfetine yapılan haksızlıklar sebebiyle Hindistan'ın Müslümanlar için *dâru'l-harb* hâline geldiğini ve artık toplu hâlde buradan hicret etmenin şer'an vâcip olduğunu belirtmektedir.

Aynı şekilde, Birinci Dünya Savaşı sırasında ilan edilen cihada katılmak için eğitimini yarıda bırakarak Hindistan'dan yola çıkan, fakat Afganistan'dan ayrılmasına izin verilmemesinden dolayı orada kalan ve Afgan Başkomutanı Nâdir Han'ın özel sekreterliğini yürüten Zafer Hasan Aybek'in²⁷ *Hâtırât*'ında verdiği bilgiler de fetvadaki fikirleri

26 Zulfikâr, *Tebrik-i Hicret*, s. 33-35.

27 Zafer Hasan, Hindistan'ın Pencap Eyaleti'ne bağlı Karnal adlı küçük bir şehirde yaşayan Hâfız Azimuddîn'in beş çocuğundan biri olarak 26 Eylül 1895'te dünyaya geldi. 1911'de Anbala'da yapılan merkezî bitirme sınavını başarıyla tamamlayarak Lahor'daki Government College'a burslu öğrenci olarak kayıt yaptırmaya hak kazandı. Government College'da birinci yılını doldurduğunda başlayan Balkan Savaşı, diğer Hindistanlı Müslüman gençler gibi onu da etkiledi. Bu tarihten itibaren 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla daha da artarak yayılan Türk sempatisi ve İngiliz karşıtı duygular, Osmanlılar'ın cihad ilanı ile başka bir boyut kazandı. Cihad ilanı üzerine Zafer Hasan'ın da aralarında bulunduğu bir grup genç, bu çağrıya muhatap oldukları sonucuna vararak Osmanlılar'ın yanında savaşa katılmaya karar verdi ve 5 Şubat 1915'te Lahor'dan yola çıkarak Kâbil'e ulaştı. Bu varışın ardından sekiz yıl aynı şehirde ikâmet etmek zorunda kaldı. Hocası Ubeydullah Sindhi'nin önderliğinde kurulan Geçici Hint Hükümeti'nin genel sekreterliğini de yürüten ve daha sonra Afganistan kralı olan Nâdir Han'ın hususî sekreterliğini de yapan Zafer Hasan, 1922'de Afganistan'dan ayrılarak önce Moskova'ya oradan da 1924'te Türkiye'ye gelerek İstanbul'a yerleşti. Türk vatandaşlığına kabulünün ardından Harp Okulu'na girdi. Türk-Afgan Anlaşması neticesinde 1933'te bir Türk subayı olarak Afganistan'a geri döndü. Afganistan tarafından top alımı için Çekoslovakya'ya gönderilen heyetin başkanlığını yürüttü ve 1936-1937 yılları arasında Avrupa'da kaldı. 1937'de Afganistan'a gittiyse de, kariyerine engel teşkil ettiği düşüncesiyle 2 Kasım'da Kâbil'den ayrılarak İstanbul'a geri döndü. Emine Mükerrrem Hanım ile evlenen Zafer Hasan Aybek 1987'de İstanbul'da vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Toker, "Zafer Hasan Aybek ve Afganistan Anıları", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s.150.

Zafer Hasan Aybek'in çalışmamızda da faydalandığımız *Hâtırât* adlı anı-ları olaylara bizzat şahitlik etmesi ve hâdiselere ayrıntılı biçimde vâkıf

destekler niteliktedir. Zafer Hasan Hicret Hareketi'nin başlaması ile ilgili şunları anlatmaktadır:

“(…) Bu dönemde Hilâfet Hareketi tüm hızıyla devam etmekteydi. Türklere göndermek için yardım toplanıyor ve bu para Seth Çhotânî (1883-1933) aracılığıyla Türkiye'deki Milli Hükümet'e gönderiliyordu. Bu yardım parasıyla Türklerin haklarının korunması için Mevlânâ Ali Cevher ve Dr. Ensârî (1880-1936) başkanlığında Londra ve Paris'e heyetler gönderilmişti. Bu heyetlerin maksadı, İtilaf devletlerinin Türk saltanatını bölmek amacıyla kullanmak istedikleri Sevr Anlaşması'nı değiştirmektir. Bu çabalar sonucunda Türklere şüphesiz yardım ulaştı, fakat bu Hindistan'ın özgürlüğe kavuşmasının yolunu açmadı. Sadece İngilizleri Hindistan'da bir miktar sıkıntıya soktu, ama fazla zarar vermedi. Bunun üzerine Birleşik Eyaletler'den Mevlânâ Abdalbârî, Diyo-bend ulemâsı gibi Hindistan'ı *dâru'l-harb* ilan edip Müslümanların hicret ederek *dârü'l-İslâm* kabul edilebilecek herhangi bir ülkeye gitmeleri için fetva verdi. Böylece Pencap ve Sınır Eyaleti Müslümanları arasında hicret hazırlıkları başladı.”²⁸

Zafer Hasan'ın bildirdiğine göre, o dönemde İngilizlerle girdiği savaştan yeni çıkıp istiklâlini sağlam temeller üzerine oturtmaya çalışan Afgan Kralı Emânullah Han'ın (slt. 1919-1929) hicret edecek Müslümanların hangi ülkeye hicret edileceği hususunda tereddütte kalmalarını üzerine yaptığı konuşmada “Afganistan toprakları tüm genişliğiyle Hindistanlı muhâcirleri kabul etmeye hazırdır!”²⁹ şeklindeki açıklaması, hicret hareketinin başlaması ve büyük bir ivme kazanmasına sebebiyet vermiştir.

Zafer Hasan Aybek'in de belirttiği üzere, Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Hilâfeti'ni ya da Türk din kardeşlerini kurtarmak için giriştikleri tüm çabaları sonuçsuz kalmıştır. Böylece Hindistan Müslümanları, çabalarının son aşamasına ulaştığını ve artık daha fazla yapacak bir şeylerinin kalmadığını anlayarak son bir atağa kalkmışlar ve dinî cevâzın da alınması üzerine İngiliz Hindistan Hükümeti'ni sarsabileceğini, belki de Türk kardeşlerine yardım edebileceğini düşündükleri hicret hareketini başlatmışlardı. Tabiidir ki bu hicrette Hindistan'daki baskılar ve yoksulluk da etkili olmuştu.

olabilecek bir pozisyonda bulunması hasebiyle Hindistan, Türkiye ve özellikle Afganistan tarihi araştırmaları açısından önemli bir kaynaktır; bkz. Zafer Hasan Aybek, *Hâtırat (Âpbîti)*, der. Gulâm Hussain Zulfikâr, Seng-i Mîl Publications, Lahore 1990.

28 Aybek, *Hâtırat*, s. 185-186.

29 Aybek, *Hâtırat*, s.186.

O günlerde hiçbir hazırlık yapılmadan girişilen ve binlerce insanı kapsayacak böyle bir hicret hareketinin getireceği vahim sonuçların farkına varıp bunu engellemeye çalışanlar da yok değildir. 28 Mart 1920’de Dr. Seyfeddin Kaçlu, Lahor’da kalabalık bir insan kitlesinin önünde, cihadın Müslümanlar üzerine her zaman farz olduğunu, ancak başa çıkılmayacak bir güce karşı hazırlıksız yapılacak silahlı bir cihadın bizzat cihadı yapanların mahvına sebep olacağını ve İslâm’ın da böyle bir şey istemediğini belirtmiştir. Hicretle ilgili ise, hiçbir vâsıta yokken ve gidilecek güvenli bir yer tayin edilmemişken insanların aileleriyle beraber nereye gidebileceklerini sorgulayarak hicretin de bir seçenek oluşturamayacağını belirtmiştir.³⁰ Aynı şekilde, Mevlânâ Haset Mûhânî’nin (1875-1951) başkanlığında 18 Nisan 1920 tarihindeki Hilâfet Çalışanları Konferansı’nda Mevlânâ Ahmed Saîd; Hilâfet Komitesi’nin Müslümanlardan cihad veya hicret etmelerini istemediğini beyan etmiş,³¹ fakat hicret seli Afganistan’a doğru yönelmiş ve bunu durdurmak da mümkün olmamıştır.

Hicret edenlerin yaşadıklarını anlamak için, yine o günlere tanıklık eden Zafer Hasan Aybek’in anılarına müracaat etmek yerinde olacaktır. Zafer Hasan, Emânullah Han’ın beyanatı hakkında “Kralın bu beyanatındaki maksat Hindistan Müslümanları için sözlü destek ve İngilizleri korkutarak Afganistan adına çıkar sağlamaktı, yoksa ne bu çaresiz muhâcirleri yerleştirmek ve düzenli yardım sağlamak için herhangi bir düzenleme yapılmış, ne de etraflıca düşünülmüş bir plan vardı. Bunlar sadece duygulara kapılarak verilmiş bir beyanattı”³² demesine rağmen, Afgan devleti ilk günlerde kısıtlı olanaklarıyla, gelen muhâcirlere yardım etmeye çalışmıştır.

Aynı dönemde Türkiye’deki Milli Mücadele’den esinlenerek Hicret Hareketi’ne katılan Miyân Ekber Şah³³ anılarının Başkomutan Nâdir Han (slt. 1929-1933) ile karşılaşmalarını anlattığı kısmında; Nadir Han’ın; “Kralın emriyle muhâcirler Kâbil’e gönderilecekler. Afganistan, eğitilmiş gençlere saygı ve sevgi ile bakmaktadır!” dediğini belirt-

30 Zulfikâr, *Tebrîk-i Hicret*, s. 37-38.

31 Zulfikâr, *Tebrîk-i Hicret*, s. 36-37.

32 Aybek, *Hâtırat*, s. 185.

33 Miyân Ekber Şah 1919’da lise bitirme sınavının ardından Peşâver’deki Islamia College’a kayıt yaptırmış, Hicret Hareketi’nin başlamasıyla birkaç arkadaşıyla birlikte 16 Mayıs 1920’de Kâbil’e doğru yola çıkmıştır. Üç ay Afganistan’da kaldıktan sonra durumun kötüleşmesi üzerine Rusya’ya gitmiş, iki yıl Rusya’da ikâmetin ardından İran yoluyla memleketine geri dönmüş ve başından geçenleri *Âzâdî ki telâş meyn* adlı kitabında toplamıştır; bkz. Zulfikâr, *Tebrîk-i Hicret*, s. 43-45.

mektedir. Ardından da oradaki ilk günleriyle ilgili olarak, üç gün yolculuğun ardından Kâbil'e, iki gün sonra da Kâbil'den elli mil uzaklık-taki Cebelussirâc denilen bölgeye yerleştirildiklerini, başlangıçta Afganlar tarafından misafirperverlik gördüklerini, ancak iki üç ay içinde muhâcirlerin giderek artan sayıları sebebiyle kavgaların başladığını ve çaresizlik içine düşünce de Afganistan'dan ayrılmak zorunda kaldıklarını anlatmaktadır.³⁴

Yine Zafer Hasan'ın anlattığına göre Başkomutan Nâdir Han hükümetten izin alarak muhâcirlere erzak sağlamaya çalışmış, fakat gelenlerin fazlalığı -ki gelenlerin sayısı bazı kaynaklarda 500.000 ilâ 2.000.000, bazılarında göre ise 60.000 civarındadır-³⁵ ve yeterli malî kaynak bulunamamasından dolayı bu çabalar başarısız kalmıştır. Zafer Hasan Aybek hâtîrâtında muhâcirlerin gelişlerini ve günden güne kötüleşmeye başlayan yaşam koşulları ve bunun nedenlerini şu şekilde anlatmaktadır:

“Bu hususta Afganistan'da ne kadar düşüncesizce davranıldıysa, Hindistan'da da o kadar ölçüp biçilmeden düzensizce bu işe girilmişti. Kralın bu beyanatından sonra ne kimse Kâbil'e bir mektup yazmak veya bir adam göndererek muhâcirlerin kabul edilip yerleştirilmeleri için ne gibi düzenlemeler yapıldığını sordurmayı düşünmüştü, ne de muhâcirleri küçük gruplar hâlinde birkaç gün aralıklarla gönderip bir kafilenin düzenli bir şekilde yerleştirilmesinin ardından diğer kafilayı göndermek kimsenin aklına gelmişti. Hicret fetvası üzerine saf kalpli Müslümanlar ev ve tarlalarını yarı fiyatına satarak neticesini ve âkıbetini düşünmeden Afganistan'a doğru yola çıktılar. Bu biçârelerin çoğusunda sadece dine olan bağlılıkları değil aynı zamanda bir ölçüde malî sıkıntıları da etkili olmuştu. Muhâcirler, Afganistan'ın onlar için devlet hazinesinin kapılarını açtığını ve oraya varır varmaz zenginliğe kavuşacaklarını düşünüyorlardı. Hâlbuki bu mümkün değildi. Çünkü Afganistan geri kalmış küçük bir ülkeydi. Burada binlerce muhâcirin derhal ve kolaylıkla yerleştirilmesi imkânsızdı. Halkın binlercesinin kış mevsiminde Hint-Pakistan alt-kıtasına gittiği Afganistan'da ekilecek alan son derece kısıtlıydı ve hükümet, gelenlerin yerleştirebileceği arazi bulmaktan âcizdi.

“Kalabalık muhâcir grupları hiçbir hazırlıkları olmaksızın Afganistan'a doğru yola çıktılar. Bunlar arasında tahsil görmüş çok az kişi vardı. (...) Afganistan'ın malî zayıflığını ve Hindistan'ın hicret hareketinin ekonomik kaynaklardan yoksun bulunduğunu iyi bilen İngilizler, bu hareketi

34 Zulfikâr, *Tebrîk-i Hicret*, s. 44-45.

35 Azmi Özcan, “Hindistan Hicret Hareketi”, *DİA*, c. XVIII (İstanbul 1998), s. 109.

başarısızlığa uğratmak için ellerinden geleni yaptılar. Adamları Hindistan'da insanlara pembe rüyalar göstererek Kâbil'e ulaşır ulaşmaz zengin olacaklarını söylüyorlardı. Hükümetin bazı ajanları, halkın dinî duygularını tahrik ederek onları hicrete yönlendiriyordu. Böylelikle bu hareketi Afganistan, Pencap ve Kuzeybatı Sınır Eyaleti Müslümanları için rahmet yerine bir âfet hâline getirdiler. Kral, bizim gibi yüksek tahsilli Hindistanlıların bu hareket vâsıtasıyla Afganistan'a geleceklarini ummaktaydı. Fakat aksine Hindistan'da tefeci, toprak ağaları ve hükümetin istek ve baskıları nedeniyle iyice sıkıntıya düşen ne kadar câhil çiftçi varsa bu harekete katıldı. Çoğu yayan gelmişti. Yanlarında ailelerini getirenler kağınlarına eşyalarını yükleyerek ya da at arabası kiralararak geldiler. Bazıları Afganistan sınırından içeri girer girmez kendilerine binit sağlanacağını ümit etmekteydi. Ancak Afganistan'da ne yeterli at arabası ne de fayton bulunmaktaydı. Sadece Celalâbâd'da birkaç kiralık fayton bulunmaktaydı. Bu muhâcirler Afganistan sınırından çok kötü koşullarda Celalâbâd'a ulaştılar. Celalâbâd'a ulaştınca aralarından bazıları binit ve yük taşımak için vâsıta ayarladılar. Ama bu arabaların atları dağları aşarak onları Kâbil'e kadar ulaştıramadı. İlk kafilenden sonra gelen kafildekiler ise hiçbir taşıt bulamadılar. Öküzlerini yanlarında getirenler hayvanları için yem bulamadılar. Bu muhâcirler için yiyecek meselesinin halledilmesi de çok zordu. Celalâbâd'da ne bir otel ne bir lokanta vardı. Birkaç yiyecek satan dükkan vardı, ama bunlardaki yiyecekler çok kötüydü ve az miktardaydı. Bu yüzden bu biçâreler kendi paralarıyla dahi erzak bulamıyorlardı. Celalâbâd'da Başkomutan Nâdir Han hükümetten izin alarak bunlara erzak sağladı. Fakat ne yeterli para ne de bir düzen vardı. Ayrıca binlerce kişinin gereksinimini aynı anda karşılayacak yeterli kaynak bulunmamaktaydı. Ben, bu muhâcirlerin Afgan hükümetinin yardımına rağmen Celalâbâd'daki zor durumlarını gördüm. Bu kargaşa beni çok etkiledi. Mevlânâ Abdalbârî Bey'e mektup yazarak bu selin durdurulmasını ve sadece Afganistan'a faydası dokunacak okumuş yazmış kişilerin gönderilmesini söyledim. Ancak orası da mahşer yeri gibiydi. Beni ya da bir başkasını kim dinlesin ki!

“Kafiler peyderpey Celalâbâd yoluyla Kâbil'e ulaşmaya başladı. Başlangıçta Çemen-i huzûrî denilen yerde çadırlarda yerleşim sağlandı. Ama herkes için yeterli düzenlemeleri yapmak imkânsızdı. Çaresiz (evlerinden dışarı çıkmayan) tesettürlü kadınlar son derece sıkıntı içine düştüler. (...) Bazı ahlâksız Kâbilliler, onlara sarkıntılık dahi ettiler. Bazıları ekmek, yemek almak için ev eşyalarını satmaya başladılar. Bunları Kâbilliler yarı fiyatına bile almadılar. Farsça bilmemeleri, parasızlık, vatandan uzaklaşma ve vefalı dostların yokluğu öyle büyük sıkıntılardı ki, bunları sadece yaşayan ve kendi gözleriyle gören insan anlayabilir. Sonunda muhâcirlerin sayısı artınca, bunlar Afganistan'ın

diğer eyaletleri, örneğin Pencşir, Katgan, Bedehşan ve Türkistan'a gönderildiler. Yolun dağlık olması, yokluklar, durak yerlerinde yiyecek içecek bir şeyin bulunmaması, üstesinden gelinmesi imkânsız zorluklardı. Sadece birkaç genç Türkistan'a ulaşarak oradan Taşkent'e gidebildi. Bir kısmı Katgan ve Bedehşan'da yerleştii ama malî sorunlar yüzünden tutunamadı. Geri kalanı yine Kâbil'e dönerek tekrar Hindistan'a gitme hazırlıklarına başladılar. Bunun üzerine Kâbil'de kalan muhâcirler de Peşâver'e dönmeye başladılar. Artık bu sel aksi istikamette akmaya başlamış ve Hindistan'a yönelmişti. Bunun neticesi; binlerce samimi Müslüman'ın evsiz barsız kalması, Afganistan üzerine ekonomik yük binmesi ve Hindistanlı Müslümanların Afganlara, Afganların Hindistanlı Müslümanlara kırılmaları oldu. Bundan faydalanansa sadece İngilizlerdi.

“Hicret Hareketi, iyi niyetle başlatılmış bir hareket olmakla beraber düzensizlik, yokluklar, plan ve programdan yoksun bir şekilde gerçekleştirilmesi sebebiyle yarar yerine büyük zarar getirdi. Eğer Müslümanlar Mekke'den hicretten ders alsalardı bunun faydası olurdu.”³⁶

Zafer Hasan Aybek'in anılarında açıkça görüldüğü gibi, İslâm dini ve Türk din kardeşleri için *dâru'l-harb* diye niteledikleri Hindistan'dan *dâru'l-İslâm* olarak kabul ettikleri Afganistan'a gelen Hint Müslümanları için bu yolculukları tam anlamıyla bir fecaat olmuştu. Yaşlı, kadın ve çocuk, gerekli hiçbir şeyleri yanlarında bulunmadan, memleketlerinde ev, bark, tarla neleri varsa satarak yola çıkanlardan bir kısmı yollarda telef olmuş, Afganistan'da son derece kötü koşullarda geçirdikleri günlerden sonra büyük bir hayal kırıklığı içerisinde memleketlerine geri dönmek zorunda kalmışlardı. Ancak geri döndüklerinde ne evleri kendi evleri, ne de tarlaları kendi tarlalarıydı. İşin ilginç tarafı kendilerini hicrete sevk eden fetvaları veren din adamı ve politikacılardan hiçbirisi bu hicret hareketine katılmamıştı. Zaten birkaç ay sonra durumun vahameti gözler önüne serilince olayın baş aktörlerinden Mevlânâ Âzâd bir daha hicret kelimesini ağzına almamış,³⁷ Mahatma Gandhi'nin (1869-1948) saflarında “sivil itaatsizlik” hareketinin savunucusu olmuştur.

36 Aybek, *Hâtırat*, s. 185-197.

37 İşin ilginç tarafı Mevlânâ Âzâd, Hindistan'ın bağımsızlığa kavuşmasını anlattığı *Âzâdî-yi Hind* adlı kitabında Hicret Hareketi ve verdiği fetvaya hiç değinmemiştir; bkz. Ebu'l-Kelâm Âzâd, *Âzâdî-yi Hind*, ed. Humâyûn Kebîr, Erşad Book Sellers, Mirpur-Âzâd Keşmir, ts.